

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

LALƏ RÜFƏT QIZI SƏFƏRƏLİ

**TRANSMİLLİ KORPORASIYALARIN STATUSU VƏ
FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ: NEFT HASİL
EDƏN DÖVLƏTLƏRİN QANUNVERİCİLİYİ VƏ BEYNƏLXALQ
HÜQUQ**

İxtisas: 5603.01 – “Beynəlxalq hüquq, insan hüquqları”

**Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ-2015

Dissertasiya işi AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

**A.İ.Mistafayeva
hüquq üzrə elmlər doktoru,**

Rəsmi opponentlər:

**O.F.Əfəndiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor**

**F.İ.Qurbanova
hüquq üzrə elmlər doktoru, dosent**

Aparıcı təşkilat:

**AMEA Fəlsəfə və Hüquq
İnstitutunun “Beynəlxalq
münasibətlər və beynəlxalq hüquq”
şöbəsi**

Dissertasiya işinin müdafiəsi “_05_” “_05_” 2015-ci il tarixdə saat “_” Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, akademik Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_” 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya şurasının elmi
katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru:**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir beynəlxalq münasibətlər özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də enerji resursları və bu resursların idarəçiliyi ilə diqqəti cəkməkdədir. Enerji təhlükəsizliyinə diqqət artdıqca bu təhlükəsizlik sisteminin ayrı-ayrı elementləri də daha ciddi müzakirə obyektini formalaşdırmaqdadır. Enerji resurslarından neft məhsulları ilə təchizat və bu təchizatın əsas hasilatçısı və bölüşdürülməsini həyata keçirən dövlət neft kompaniyaları, transmilli korporasiyalar (TMK), neft sənayesinə xarici sərmayə qoyuluşu, qəbul edən neft hasilatçısı dövlətlərlə TMK-in qarşılıqlı münasibəti, eləcə də TMK-in hüquq subyektiyi, sosial inkişaf siyasəti və s. kimi məsələlər meydana gəldikcə onların elmi araşdırılması üzrə fəaliyyət də genişlənməkdədir. Neftin enerji təhlükəsizliyinin əsas seqmentini təşkil etdiyini nəzərə alsaq və enerji təhlükəsizliyinin də bir dövlət çərçivəsində həllinin qeyri-mümkünlüyü bu sahədə beynəlxalq hüquq qaydasının, TMK da daxil olmaqla xarici investisiyaların tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili hüququn uzlaşdırılması kimi məsələlərin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək mümkün deyil. Neft məhsullarının hasilatı və ticarəti elə bir səviyyəyə çatıb ki, bu sahədə xüsusi amil kimi çıxış edən TMK-in fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə dövlətlərarası əməkdaşlığa xüsusi zərurət duyulur.

Bu əməkdaşlıq dünyada gedən siyasi-iqtisadi proseslərin nəticəsi olaraq, özündə dəyişiklikləri, əks etdirir. Dəyişikliklər və yeniliklər beynəlxalq hüququn bir hüquq sahəsi kimi yenilənməsinə və yeni institutlar əldə etməsinə səbəb olur. Bu yenilənmə transmilli neft korporasiyalarının hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinə, onların fəaliyyətinin beynəlxalq hüquqla tənzimlənməsinə və fəaliyyətin nəticəsi kimi məşğulluq, sosial təminat, şəffaflığın təmini üzrə onların məsuliyyət məsələlərinin tənzimlənməsinə ehtiyac yaradır.

TMK-in hüquqi statusunun, milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi ilə onların müasir beynəlxalq hüquqda məsuliyyəti və beynəlxalq hüququn ənənəvi subyektləri ilə münasibətlərdə, xüsusilə, beynəlxalq investisiyalarla bağlı qəbulədən dövlətlə münasibətlərində tutduğu yerin müəyyən edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

TMK-in hüquqi statusunun müəyyən edilməsi onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsində mühüm şərt hesab edilməlidir. Lakin, beynəlxalq hüquqda TMK-in hüquqi statusu məsələsi öz həllini tapmamış, daha

doğrusu məsələnin həllində dövlətdaxili hüquq qaydası əsas götürülmüşdür. Həm universal, həm də regional səviyyədə qeyd edilən məsələnin həlli üçün müxtəlif beynəlxalq sənədlər qəbul edilsədə həmin aktların məcburi hüquqi qüvvəsinin olmaması TMK-la bağlı bir sıra problemlərin aradan qaldırılmasına şərait yaratmamışdır.

TMK-in iştirakı ilə investisiya münasibətlərinin tənzimlənməsinə milli hüquq mövqeyindən yanaşılması istəyi, əksər halda TMK ilə neft hasil edən, inkişafda olan ölkələr arasında qeyri-şəffaf münasibətlər onu göstərir ki, bu sahədə hüquq qaydasında, dövlət rejimində ciddi problemlər mövcuddur. Resurs ölkələri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə gec daxil olmaları ilə yanaşı dövlət atributlarının, qanunvericilik sisteminin formalaşdırılmasını da başa çatdırı bilməmişlər. Nəticədə ölkələr arasında ciddi iqtisadi inkişaf fərqi bir çox sahələrdə olduğu kimi xarici investisiyalar və onların əsas sahibi olan TMK-a münasibətdə fərqli hüquq qaydasını meydana gətirmişdir. Bu prosesin genişlənməsinə təsir edən amillərdən biri də TMK-in mənsubiyyət dövlətinin neft hasilatçısı olan dövlətlərlə bərabər hüquqlu əməkdaşlığının olmamasıdır. Uzun müddət TMK-a investisiya ixrac edən dövlətlərin iqtisadi-siyasi və maliyyə təsir vasitəsi kimi baxılıb. Neft hasil edən ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı nəzərə alınmamış, korporativ qurumların kommersiya m, iqtisadi inkişafı əsas götürülmüşdür. Yalnız XX əsrin 70-ci illərinin böhranı zamanı Səudiyyə Ərəbistanı kimi neft hasilatçısı olan ölkə neftin ixracından 5,6-5,9aqları və onların mənsub olduğu ölkələrin enerji təhlükəsizliyi% mənfəət əldə etdiyi halda, ARAMKO 36,7-42%, idxalçı ölkələrin hökumətləri isə həmin neftin idxalından 52,4-57,4% mənfəət əldə etmişdilər. 1971-ci ildə Yaxın Şərqi neft sənayesinə qoyulmuş kapitaldan ABŞ şirkətləri 125% təmiz mənfəət əldə etmişdilər. Halbuki analoji göstərici 1972-ci ildə onlar üçün ABŞ-da 8,7% olmuşdur. Digər tərəfdən, 30-cu illərdə təsis edilən Beynəlxalq Neft Kartelinin qiymətlərdəki inhisarı neft bazarında ciddi problemlərdən olmuşdur. İnhisarlaşma yalnız qiymət məsələsində deyil, bu gün də iri TMK-dan Ekson-Mobil, Şevron, BP, Royl-Dats-Şel və d. şaquli inteqrasiya sisteminə (kompaniyalara) malik olmaqla hasilatla bərabər həm işlənmə, həm də satışla məşğuldurlar.

Azərbaycan Respublikası (AR) xarici neft korporasiyaları ilə bağladığı ilk kontraktın - «Əsrin Müqaviləsi»nin imzalanmasından sonra çox ciddi miqyasda xarici sərmayə qəbul etmişdir. Son 17 ildə ümumi sərmayələrin həcmi 82-mlrd. doll.-dan çox olub ki, bunun da təqribən 60% xarici sərma-

yələrin payına düşür. 1994-2005-ci illərdə hasilat sənayesinə 30 mlrd.-dan çox kapital qoyulub¹. Eyni zamanda sosial inkişaf siyasəti üzrə beynəlxalq müqavilələrə qoşulmuş və bu proses davam etməkdədir. ölkəmiz neft gəlirlərinin formalaşdırılması və bölüşdürülməsi üzrə şəffaflıq prinsipini rəhbər tutan beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq etməkdədir. Buna baxmayaraq TMK-la münasibətlərdə bəzi vaxtlarda bu və ya digər məsələ ilə bağlı problemlər də meydana çıxmışdır. Xüsusən də, əməkçilərin hüquqlarının müdafiəsi, sosial təminat məsələləri qeyd edilməlidir.

Dövlətimiz həmin TMK-in ölkədəki fəaliyyətini tənzimləmək və nəzarət altında saxlamaq, həmçinin onların fəaliyyətinin bağlanmış sazişlər və digər qanunvericilik aktları çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin etmək istiqamətində addımlar atmalıdır. Məlumdur ki, həmin korporasiyaların iqtisadi və siyasi gücü kifayət qədərdir və onlar investisiya yönəltdiyi dövlətə təsir göstərə bilirlər. Bu səbəbdən ölkənin həmin korporasiyaların təsiri altına düşməsinə imkan verilməməlidir.

Tədqiqatın obyektini TMK-nın hüquqi statusu, **predmetini** isə TMK-ın fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri təşkil edir.

Tədqiqat mövzusunun məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini TMK-nın anlayışı və xüsusiyyətlərinin, hüquqi statusunun müəyyən edilməsi və onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi zamanı meydana çıxan milli mənsubiyyət məsələsi, onların funksional fəaliyyəti, neft hasil edən ölkələrin TMK üzrə əməkdaşlığının beynəlxalq formaları, sosial inkişaf siyasəti, qəbul edən dövlətlə şəffaflığın təmin edilməsi, bu sahədə antinhisar qanunvericiliyin rolunun, həmçinin TMK-nın fəaliyyətinin AR-in qanunvericilik sistemində hansı dərəcədə tənzimləndiyi, onların investisiya fəaliyyətinin hüquqi aspektlərinin araşdırılması təşkil edir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində **aşağıdakı vəzifələr** nəzərdə tutulub:

- TMK-nın anlayışının və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- İnvestisiya qoyuluşu zamanı korporativ fəaliyyət modellərinin müəyyən edilməsi;
- TMK-nın funksional fəaliyyətinin araşdırılması;
- TMK-nın milli mənsubiyyət məsələsinin tədqiqi;
- Neft hasil edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişaf fərqlərinin beynəlxalq hüquqda pozitivləşdirilməsinin araşdırılması;

-TMK-nın fəaliyyətinin həm universal, həm də regional səviyyədə tənzimlənməsinin araşdırılması və konkret təkliflərin verilməsi;

-Sosial inkişaf siyasəti üzrə TMK-nın məsuliyyət məsələsinin tədqiqi;

-Məşğulluğun təmin edilməsi istiqamətində TMK-nın öhdəliyinin beynəlxalq hüquq və daxili qanunvericiliyə uyğun olaraq araşdırılması;

-Neft hasil edən ölkələrlə TMK arasında münasibətlərin formalarının tədqiqi;

-Şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində qəbul edən dövlətlə TMK arasında münasibətlərin auksion qaydasının təhlili;

-İnhisarçılığın qarşısının alınması istiqamətində neft hasil edən ölkələrin anti-inhisar qanunvericiliyinin tədqiqi;

-Neft hasil edən ölkələrdə TMK ilə münasibətlərin antikorrupsiya qanunvericilik istiqamətlərinin araşdırılması;

-AR qanunvericiliyində şəffaflığın hüquqi aspektlərinin müəyyənləşdirilməsi və bununla bağlı konkret təkliflərin verilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat işində ümumi və xüsusi elmi-tədqiqat metodları: tarixi-hüquqi, müqayisəli-hüquqi, formal-məntiqi, sistem, konkret-sosioloji, statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsası. TMK-nın fəaliyyəti ilə bağlı məsələlər ayrı-ayrı ölkələrin alimləri tərəfindən tədqiq edilsə də sosial inkişaf siyasəti üzrə beynəlxalq hüquq normaları ilə dövlətdaxili qanunvericiliyin kontekstində demək olar ki, araşdırılmamışdır. Təəssüflər olsun ki, milli hüquq doktrinasında da TMK-nın fəaliyyəti ilə bağlı hüquqi tədqiqatlara rast gəlmək demək olar ki, mümkün deyildir. Doğrudur, bəzi hüquqşünas alimlərimiz ümumi şəkildə TMK-nın fəaliyyətinin bəzi istiqamətlərinə toxunmuşlar. Məsələn, həmin alimlərdən L.H.Hüseynovu, O.F.Əfəndiyevi, Ə.İ.Sadiqovu, Ə.Q.Məmmədovu və başqalarını qeyd etmək olar. Ancaq həmin alimlərin əsərlərində TMK konkret tədqiqat obyektini kimi formalaşdırılmamışdır.

TMK-nın fəaliyyəti geniş miqyaslı olduğundan bu və ya digər aspektlər müxtəlif tədqiqat əsərlərində yer almışdır. Daha geniş tədqiqatlar iqtisadçı alimlər tərəfindən aparılmışdır. Bununla yanaşı TMK-nın fəaliyyətinin müxtəlif hüquqi aspektləri hüquqşünaslar tərəfindən də tədqiq edilmişdir. Həmin müəlliflərdən B.M.Aşavskini, H.Baadeni, M.M.Boquslavskini, N.Caqersi, F.Cesepi, Cenksi, B.Çenqi, A.Faturosu, L.A.Komarovanı, C.Kussini, M.İ.Kulaqini, L.A.Lyalikovanı, E.Nvoququnu, B.İ.Osminini, V.İ.Şumilovu, K.Şmithofu, N.Valkonu, Q.M.Velyaminovu, İ.Zeydel-Hohenvelderni və başqalarını qeyd etmək olar. Bu müəlliflərin əsərlərində

¹ <http://www.yeniazerbaycan.com/news/13564.html>

TMK-nın xarici ölkələrdəki fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi araşdırılır. Dissertasiya işinin ümumi nəzəri əsasını H.Baadenin, K.A.Bekyaşevin, M.M.Boquslavskinin, S.V.Çerniçenkonun, N.Q.Doroninin, Y.M.Kolosovun, B.Qrossfeldin, L.A.Lyalikovanın, İ.İ.Lukaşukun, A.A.Mironovun, E.Nvoququnun, K.Şmithofun və s. işləri təşkil edir.

Tədqiqatın normativ əsası. Tədqiqat aparılarkən BMT-nin TMK-nın Davranış Məcəlləsi Layihəsi, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) sənədləri, TMK-nın fəaliyyətinə dair İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT), həmçinin Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) çərçivəsində TMK-nın fəaliyyəti ilə bağlı mövcud sənədlər, milli qanunvericilik aktları və beynəlxalq müqavilələr, o cümlədən məşğulluq, insan hüquqları üzrə – İnsan hüquqlarının ümumi Bəyannaməsi (1948), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt (1966) və s. geniş təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, TMK-nın fəaliyyəti ilk dəfə olaraq insan hüquqları, o cümlədən, məşğulluq, sosial təminat, qəbul edən dövlətin publik maraqları, sağlam ətraf mühit hüququ kontekstində araşdırılır. Yenilik həmçinin ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq milli təcrübə çərçivəsində TMK-nın kontrakt modelləri üzrə hüquq yaradıcılığı prosesi tədqiq edilib. Transmilli hüquq, kvazibeynəlxalq hüquq konsepsiyaları araşdırılıb və qeyd edilir ki, TMK-nın hüquq subyektliyi daxili qanunvericilik əsasında tənzimlənməli və TMK-nın sosial inkişaf siyasəti üzrə öhdəliyi də korporativ sosial məsuliyyət normaları ilə deyil, qəbul edən ölkənin daxili qanunvericiliyi əsasında təmin edilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi konkret olaraq müdafiəyə çıxarılan aşağıdakı **elmi müddəalarla** ifadə olunur:

1.TMK- anlayışı hüquq anlamında şərti xarakter daşıyır. TMK maliyyə baxımından fərqli yurisdiksiyaya malik olan və fəaliyyətini bir necə yurisdiksiyada həyata keçirən kommersiya təyinatlı (məqsədli) iqtisadi birlikdir. İqtisadi birlik kimi fəaliyyəti ayrı-ayrı yurisdiksiyalarda təsis edilən müəssisələr, filiallar, bölmələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman həmin qurumlar qəbul edən dövlətin qanunvericilik və d. yurisdiksiyasında olsa da milli mənsubiyyəti fərqli ola bilər. Hüquqi problem də milli mənsubiyyətin müəyyən edilməsi üzrə vahid meyarın olmamasıdır. Bu isə mənsubiyyət dövləti üçün qeyri-dost, beynəlxalq hüquq normalarını pozmuş dövlət TMK-ın münasibətlərinin dayandırılması tələbi zamanı problemlər yaradır və mənsubiyyət dövlətinin ümumi maraqları pozmuş

olur. Bu halda beynəlxalq hüququn ümumi qaydası əsas götürülə bilər.

2.TMK-nın funksional fəaliyyəti operativ və hüquq «yaradıcılığı»ndan ibarətdir. Operativ fəaliyyət neft hasilatı, nəqli və istehsalını ehtiva edir. Operativ fəaliyyəti təminatlandırmaq üçün TMK dolayısı ilə hüquq «yaradıcılığı» prosesində iştirak edir. TMK-nın iştirakı ilə formalaşdırılan hüquq qaydası ədəbiyyatda «üçüncü hüquq qaydası», «transmilli hüquq», «kvazibeynəlxalq hüquq» kimi ifadə edilməkdədir. Bu hüquq qaydasının formalaşdırılmasında məqsəd TMK-ya beynəlxalq hüquq subyektliyinin verilməsi istəyidir. Belə olan halda TMK qəbul edən neft hasilatçısı ölkələrin qanunvericilik və d. yurisdiksiyasından çıxarılmış olur. Bu halın təhlükəli istiqaməti ondan ibarətdir ki, TMK kommersiya məqsədli qurumdur, dövlət isə sosial təyinatla, insan hüquqlarının müdafiəsi məqsədinə malikdir. Kommersiya məqsədi isə insan hüquqları dəyərindən nəinki üstün tutula bilməz, hətta onunla bərabərləşdirilə bilməz. Ona görə də qeyd edilən hüquq qaydası dövlətin ali məqsədinə (məsələn, AR Konstitusiyası, m.12.1) uyğun olduğu halda qanunvericilik tərəfindən qəbul edilməlidir.

3.Neft hasil edən ölkələr inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr kateqoriyasından ibarətdir. Beynəlxalq hüquqi status baxımından bu dövlətlər bərabər olsalar da iqtisadi inkişaf baxımından fərqlidirlər. Dövlətlərin fərqli iqtisadi statusu beynəlxalq iqtisadi (enerji) təhlükəsizlik üçün də ciddi problemdir. Ona görə də iqtisadi inkişaf fərqlərini aradan qaldırmaq məqsədilə inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən neft hasilatçısı, inkişafda olan ölkələrə birtərəfli imtiyazların verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İmtiyazlardan biri də inkişaf etmiş ölkələrə məxsus neft korporasiyaları üçün qanunvericilik və beynəlxalq hüquq qaydasında sosial inkişaf siyasəti üzrə öhdəliyin müəyyən edilməsi ola bilər. Məşğulluq üzrə belə öhdəlik universal sazişlərdən TRİMS-də ehtiva olunub. Lakin bir çox neft hasil edən ölkələrin DTT üzvü olmaması və ya üzvlük zamanı neft sənayesini, ümumiyyətlə enerji sektorunu DTT sazişlər sisteminin fəaliyyət sferasından çıxarması mövcud problemin həllinə mənfi təsir edir.

4.TMK sosial-iqtisadi inkişafı həm sürətləndirə, həm də ləngidə bilən faktor kimi çıxış edə bilər. Xarici sərmayə qoyuluşunun subyekt kimi onların fəaliyyətinin uzunmüddətli, dayanıqlı inkişafa yönəldilməsi üçün bir qayda olaraq qanunvericiliklə güzəştlər müəyyən edilir. Lakin bu qayda problemin hərtərəfli həllinə imkan vermir. Məsələnin hərtərəfli həlli üçün TMK-nın davamlı fəaliyyəti təmin edilməlidir. Davamlı və uzunmüddətli

fəaliyyət qəbul edən dövlətlərin siyasi, iqtisadi və hüquqi sabitliyindən asılıdır. Siyasi sabitlik demokratik təsisatları gözləməklə, cəmiyyətdəki bütün siyasi qüvvələrin icra və qanunvericilik hakimiyyətində təmsil olunması imkanını, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini, hakimiyyət dəyişikliyinə transformasiya yolunu ehtiva edir. İqtisadi sabitlik isə iqtisadi sistemin dövlətin sosial funksiyasına uyğun olaraq bazar prinsipləri əsasında qurulması, dövrəli valyutanın, peşəkar kadr potensialının və s. olması ilə təmin edilir. Bütün bunlar hüquqi təminat olmadan fəaliyyət göstərə bilməz.

5. Hüquqi təminat dövlətdaxili qanunvericilik və beynəlxalq müqavilə normalarının sistemindən ibarətdir. Beynəlxalq müqavilə normaları hüquqi təminat üzrə daxili qanunvericiliyin davamı kimi çıxış edir və dövlətlərin beynəlxalq hüquq üzrə müəyyən etdiyi öhdəliyin daxili qanunvericiliyə implementasiyası ilə təmin edilir. Adətən, konstitusiya və sahəvi qanunvericilik aktları ilə həmin normaların hüquqi tənzimləmənin mənbəsi kimi tanınması ilə baş verir. AR Konstitusiyasının 148.II maddəsində deyilir ki, AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bütün transsərhəd (beynəlxalq) xarakterli münasibətlərdə ən səmərəli hüquqi tənzimləmə vasitəsi kimi beynəlxalq normalar çıxış edir.

6. TMK-nın sosial inkişaf siyasəti üzrə korporativ sosial məsuliyyəti üzrə normalar demokratik təsisatlara malik olan neft hasilatçısı ölkələr üçün yararlıdır. Həmin normalar yüksək hüquq mədəniyyətinin məhsulu kimi meydana gəldiyindən hüquqi nihilizmin, marginallığın mövcudluğunda işləkliyə malik olmur. Belə cəmiyyətdə (ölkədə) fəaliyyət göstərən və özünün sosial məsuliyyət normalarına riayət edən TMK belə davranışa malik olmayan TMK ilə qeyri-bərabər vəziyyətə düşdüyü üçün həmin normalara riayət etməmək məcburiyyətində qalır. Buna görə də korporativ sosial məsuliyyəti müəyyən edəcək qanunvericilik siyasəti olmadan TMK-nın sosial inkişaf siyasəti üzrə prinsiplər hüquqi əhəmiyyət kəsb etməyəcək.

7. TMK öz xarakterinə, fəaliyyət miqyasına görə bir qayda olaraq monopoliyalar kimi meydana gəlirlər. Lakin inkişaf etmiş ölkələr inhisarın miqyasını bazar prinsiplərinin çərçivəsinə uyğunlaşdırmaqla sosial-iqtisadi inkişafı təmin edirlər. Bu mənada inhisara qarşı qanunvericilik qaydasında mübarizə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, bir sıra inkişafda olan, neft hasilatçısı ölkələrdə belə qanunvericilik aktları yoxdur. Olduğu halda da bu qanunvericilik aktları görünüş üçün mövcuddur. Belə ki, bu ölkələrdə

neft, energetika sektorunda idarəçilik dövlət kompaniyalarına məxsusdur. Halbuki inkişaf etmiş (xüsusən də Avropa İttifaqı) ölkələr bu sahədə dövlətin sosial təyinatını gözləməklə rəqabət mexanizmlərini bərqərar etmişlər. Antiinhisar qanunvericiliyinin hansı modelinin tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq TMK üçün yeni texnoloji üstünlüyü təşviq etdiyindən bu qanunvericilik təcrübəsi, onun fəaliyyət mexanizmi genişləndirilməlidir.

8. İnkişaf etmiş ölkələrdə sosial-iqtisadi rifahın qanunvericilik əsası formalaşdırılarkən dövlətin vəzifəli şəxslərinin məsuliyyət məsələsinə xüsusi əhəmiyyət verilir. Xüsusən də dövlət resurslarının, maliyyəsinin idarə edilməsi zamanı həmin şəxslərin korrupsiya fəaliyyətinə qarşı qanunvericilik normaları şəffaflığın təmin edilməsində böyük rol oynayır. Lakin qəbul edən neft hasilatçısı ölkələrdə bu qanunvericilik normaları bəzən yetərli olmur. Belə ki, müasir dövrdə korrupsiya elə bir miqyas almışdır ki, onunla mübarizədə bütün dövlətlərin, həm mənsubiyyət, həm də qəbul edən ölkələrin beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığına zərurət yaranıb. Bu sahədə daha səmərəli beynəlxalq hüquqi akt kimi İƏİT-in məlum Konvensiyasında iştirak etmək faydalı ola bilər. Müvafiq Konvensiyanın daxili qanunvericiliyə implementasiya edilməsi təmin edilməlidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti TMK-la bağlı milli və beynəlxalq hüquq normalarının işlənilib hazırlanmasında və təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər. Həmçinin dissertasiya materialları, nəticələr və təkliflər beynəlxalq ümumi hüquq və beynəlxalq xüsusi hüquq, kommersiya hüququ kurslarının tədrisində, həmçinin bu məsələlərlə bağlı tədris və tədris-metodoloji vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiyanın nəticələrinin aprobasiyası. Tədqiqat işi AMEA İnsan hüquqları üzrə elmi-tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, orada müzakirə edilərək müdafiəyə təqdim edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin dərc olunmuş məqalələrində və bir sıra elmi-nəzəri konfranslarda edilən məruzələlərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Tədqiqat işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **giriş** hissəsində tədqiq olunan mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri qeyd olunur, tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları, tədqiqat işinin elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, o cümlədən müdafiəyə çıxarılan elmi müddəalar müəyyən edilir.

Dissertasiya işinin birinci fəslı **“TMK-nın beynəlxalq (iqtisadi) münasibətlər sistemində yeri və onların funksional fəaliyyəti”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsil TMK-nın anlayışı, sistemi və mənsubiyyəti məsələlərinə həsr olunub. Müasir dövrün beynəlxalq iqtisadi münasibətləri üçün xarakterik hal ondan ibarətdir ki, kapital dövriyyəsi iri TMK fəaliyyətində təzahür edir. Bu iqtisadi qurumların fərqli xüsusiyyəti kimi bütün iqtisadi, sahibkarlıq fəaliyyəti üzərində ümumi nəzarət sisteminin qərarların qəbulunda və idarəçilikdə vahid mərkəzin mövcud olmasıdır. İqtisadçılar TMK-ı bölmələrə, filiallara, müəssisələrə malik olan və özünün əsas əməliyyatlarını qeydiyyatda olduğu dövlətdən kənarda, daha çox bir neçə ölkədə həyata keçirən firma, korporasiya, kompaniya kimi müəyyən edirlər. İqtisadi baxımdan TMK iki və ya daha artıq ölkəyə birbaşa xarici investisiyalar yönəldən və ya əlavə dəyərin əldə edilməsi üzrə mexanizmə malik olan və ya ona sahiblik edən müəssisə kimi başa düşülür.

TMK anlayışı onun əsasını hansı meyarların təşkil etməsindən asılıdır. Bu zaman kəmiyyət və keyfiyyət göstərilir. Keyfiyyət göstəricisi qismində mülkiyyət forması, korporasiyaların qeydiyyat qaydaları, müəssisənin mülkiyyətinin bölüşdürülməsi, müəssisənin strukturu, idarəçilik, nəzarət və s. müəyyən edilir. Lakin bu göstəricilərə dair də müəlliflər arasında vahid fikir yoxdur. TMK anlayışı müəyyən edilərkən digər göstəricidən də istifadə edilir. Əsas məsələ kimi transmillilik götürülür.

TMK ana müəssisədən, törəmə (qız) müəssisələrdən, bölmə və filiallardan ibarətdir. Hər biri ayrı-ayrılıqda hüquq subyektidirlər. TMK-ın özü isə hüquqi anlayış kimi mübahisəlidir.

İqtisadi baxımdan birlik formalaşdıran eyni bir müəssisənin müxtəlif yurisdiksiyalarda olması və fəaliyyət göstərməsi TMK anlayışının da şərti məzmun kəsb etməsini göstərir. Təsədüfi deyil ki, qərb ədəbiyyatında «çoxmillətli müəssisə» (multinational enterprise) termininə üstünlük verilir.

İƏİT çərçivəsində 1976-cı ildə qəbul edilən və sonralar yenidən

baxılan «Beynəlxalq investisiyalar və çoxmillətli müəssisələr haqqında Bəyannamə»nin Əlavəsi, «Çoxmillətli müəssisələr üçün Rəhbər Prinsiplər»də də oxşar əlamətlər müəyyən edilmişdir. Prinsiplərin məqsədləri naminə ÇM-in dəqiq anlayışı müəyyən edilmir. Buna baxmayaraq BƏT-in Bəyannaməsində olduğu kimi bu sənəddə də TMK-nın sadalanan əlamətləri onun anlayışını formalaşdırmağa imkan verir. Rəhbər Prinsiplərin I bölməsinin 3-cü bəndində deyilir ki, ÇM adətən birdən artıq ölkədə təsis edilən şirkət və ya digər qurumu əhatə edir və onların bağlılığı müxtəlif üsullarla öz fəaliyyətlərini koordinasiya etməyə imkan verir. Bu qurumlardan biri və ya bir neçəsi digərlərinin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər və müəssisə daxilində onların muxtariyyət dərəcəsi bir ÇM-dən digərinə fərqlənə bilər. Eyni zamanda bu sənəddə mülkiyyət formasına aydınlıq gətirilir. Mülkiyyət forması dövlət, xüsusi və ya qarışıq ola bilər. Müəyyən edilir ki, Rəhbər Prinsiplər ÇM-in bütün bölmələrinə (əsas və ya yerli bölmələrə) aiddir.

Hüquqi şəxs kimi TMK-nın milli mənsubiyyətinin müəyyən edilməsi praktik əhəmiyyət daşıyır. Hüquqi şəxslərin mülki-hüquqi statusunun dəqiqləşdirilməsi amilinə iki tənzimləmə sistemi – mövcud hüquqi şəxs üçün «özününkü» sayılan dövlətin milli hüquq sistemi və şəxsin fəaliyyət göstərdiyi dövlətin (ərazi qanunu) hüquq sistemi təsir göstərir. Bundan əlavə hüquqi şəxsin bu və ya digər dövlətə mənsubluğunu müəyyən edərkən hüquqi statusu tənzimləyən hüquq normalarının maddi məzmunu, hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti, onun həcmi, meydana gəlməsi və fəaliyyətinin xitam edilməsi şərtləri, müvafiq ölkədə hüquqi şəxslərin mülki-hüquqi baxımından hüquq və öhdəliklərinin məhdudlaşdırılması və s. baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq korporasiyaların məsuliyyətə gətirilməsi zamanı da milli mənsubiyyətin müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Buna nümunə kimi hələ II Dünya müharibəsindən öncə Hollandiya şirkəti «Şell»in və ABŞ şirkəti «Ekson»un III reyxlə əməkdaşlığı qeyd edilə bilər. ABŞ-ın Almaniya ilə müharibə vəziyyətində olmasına baxmayaraq «Ekson» Osvensimdə müharibə cinayətlərini həyata keçirən «İQ Farben» şirkəti ilə sıx əməkdaşlıqda olmasına («Siklon B» qazının və süni benzinin istehsalına) görə ABŞ Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən təqsirləndirilmiş və hətta ABŞ Konqrensində bu məsələ müzakirə obyektı olmuşdur.

Milli mənsubiyyət şəxsi qanunu (statutu) müəyyən edir. Xarici hüquqi şəxslərin düzgün və hüquqi baxımdan dəqiq anlayış və təsnifatı, hər

şeydən əvvəl hüquqi şəxsin statutu ilə müəyyən edilir. Şəxsi statut kategoriyası MDB ölkələri çərçivəsində hazırlanmış Nümunəvi Mülki Məcəllənin «Hüquqi şəxsin qanunu» adlı xüsusi maddəsində, AR-in *Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında* 2000-ci il Qanununun 12-ci (hüquqi şəxsin istinad etdiyi qanun) maddəsində öz ifadəsini tapıb. Bu məsələdə dövlətlər arasında vahid meyar yoxdur.

“Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə transmilli neft korporasiyalarının enerji diplomatiyası” adlanan ikinci yarımfəslində vurğulanır ki, dünya neft siyasətində enerji profilli transmilli korporasiyalar vacib rol oynayır. Onların əksəriyyəti yerləşdikləri ölkələrin hakimiyyətlərinin xarici siyasi və diplomatik dəstəyindən istifadə edirlər. Bu şirkətlər dünyanın müxtəlif regionlarında öz kommersiya maraqlarını neft və qaz yataqlarına çıxışın əldə edilməsi, onların istehlak bazarına çıxarılması, öz investisiyalarına təminatın əldə edilməsi və s. ilə təmsil edirlər. Bu şirkətlərin əsas beynəlxalq maraqları ilk növbədə az siyasi və iqtisadi risklərlə gəlirin əldə edilməsidir. Bundan başqa, bəzi hallarda onlar öz kommersiya fəaliyyətini həyata keçirərkən təmsil etdikləri dövlətlərin xarici siyasi maraqlarını təmin edirlər. Xüsusən də MDB ölkələrində bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin formalaşdığı dövəndə milli neft şirkətləri qərb TMK ilə müxtəlif qarşılıqlı əlaqələrə girirlər.

İnkişaf etmiş ölkələrdən olan TMK-ın arasında «Royal Datch Shell» (Hollandiya, Böyük Britaniya), «BP» (Böyük Britaniya), Total Fina Elf» (Fransa), «Agip» (İtaliya), «Statoyl» və «Norek Hidro» (Norveç), «Deminiks» (Almaniya), «Şevron», «Penzoyl» (ABŞ) fərqlənir. Sənaye tərəfdən inkişaf etmiş dövlətlərin aparıcı şirkətlərinin əksəriyyətinin səhm paketlərində dövlətlərin payı olsa da, əsasən özəl şirkətlərdir.

Qərb ölkələrindən olan transmilli korporasiyalar yalnız bir-biriləri ilə deyil, həmçinin neft ixrac edən, OPEK-ə daxil olan ölkələrlə rəqabət aparırlar. Onlar eyni zamanda dünya bazarında xarici ölkələrdəki resurs xammal bazarına çıxışın əldə edilməsi məsələlərinin həllində rəqabət aparırlar. Yeni formalaşmış MDB şirkətləri ilə, o cümlədən Rusiya şirkətlərindən «Lukoyl», «Rosneft» kimi şirkətlərlə əməkdaşlıq edirlər.

Müasir dövrün TMK-ı üçün xarakterik xüsusiyyət yeni konsessiyalar əldə etmək üçün topladıqları bütün kommersiya və siyasi iqtisadi bacarıqdan istifadə etməklə qəbul edən dövlətlərə təsir etməkdir. Xüsusən də, XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq TMK beynəlxalq neft-qaz layihələrindən daha çox kommersiya faydası əldə etməyə və yeni şərtlərə uyğun-

laşmaq bacarıqlarını göstərməyə başladılar. Bu zaman onlar uzun onilliklər ərzində topladıqları diplomatik təcrübədən də faydalanırlar. Hələ keçən əsrin əvvəllərində C.Rokfeller «Standart Oyl»un korporativ məqsədləri üçün ABŞ diplomatiyasını cəlb etməkdən, mövcud rəqiblər və siyasi vəziyyət haqqında məlumat almaq üçün ABŞ səfirliyinin diplomatik heyətinin yüksək vəzifəli əməkdaşlarını bu işə cəlb etməkdən çəkinməmişdir. TMK-ın rəhbərləri xarici ölkələrdən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin xidmətlərinə müraciət edirlər. Onlar eyni zamanda investisiya mühiti ilə bağlı xarici investisiyaların beynəlxalq təminat institutlarına (məsələn, MIQA), beynəlxalq təşkilatların nümayəndəliklərinə (məsələn, BMT çərçivəsində UNKTAD, ECOSOK və s.) müraciət edirlər.

ABŞ özünün milli maraqlarına, ümumi beynəlxalq təhlükəsizliyə cavab verməyən dövlətlərə qarşı mütəmadi olaraq tətbiq etdiyi sanksiyalara TMK-rı da cəlb edir. İnsan hüquqlarının kütləvi pozulması halları, terror fəaliyyətinin bəzi ölkələr tərəfindən təşviq edilməsi, narkobiznesdə iştirak, nüvə silahının yayılması, məhbusların əməyindən istifadə və s. ABŞ-ın milli maraqlarına təhdid kimi qiymətləndirilir. Yalnız 1993-1999-cu illər ərzində ABŞ xarici siyasətinin realizəsində iqtisadi xarakterli sanksiyaların tətbiqi üçün 60-dan çox qanunvericilik aktı qəbul edilib. Bu aktların da əksəriyyəti enerji-neft siyasəti ilə bağlı olub. İran, Liviya, İraqa bərabər Nigeriyaya, İndoneziyaya, İtaliyaya, Meksikaya, Kanadaya, Rusiyaya, Türkiyəyə, Azərbaycana, Sudana və s. ölkələrə qarşı belə tədbirlər görülmüşdür.

Ermənistan tərəfindən torpaqlarımızın işğalına baxmayaraq AR-ə qarşı ABŞ senatı tərəfindən 1992-ci ildə «Azadlığı Müdafiə Aktı»na 907 sayılı əlavə qəbul edilmiş və formal olaraq bu ədalətsiz akt bu gün də ləğv edilməmişdir. Baxmayaraq ki, ABŞ ilə AR arasında strateji əməkdaşlıq həyata keçirilməkdədir.

ABŞ-ın qanunvericilik qaydasında özünün şirkətlərini dəstəkləməsi ilə digər ölkələrin şirkətlərini qeyri-bərabər vəziyyətə gətirir ki, bu da müvafiq dövlətlər tərəfindən əks tədbirlərin görülməsinə gətirib çıxarır.

ABŞ ilə Avropa ölkələrinin korporasiyalarının rəqabəti xüsusən də, İngilis-holland şirkəti «Royal Datch Shell» və ingilis şirkəti «BP»-nin XX əsrin başlanğıcından başlayaraq, amerikan şirkətlərinə rəqib olaraq topladığı beynəlxalq təcrübə xüsusi diqqətə layiqdir. Bu şirkətlər amerikan korporasiyalarından fərqli olaraq resurs, xammal ehtiyatlarına malik deyildilər. Bu səbəbdən də onların fəaliyyəti xarici dövlətlərdə və

regionlarda da baş verirdi. Bu şərtlər isə öz növbəsində şirkətlərin özləri və dövlətləri tərəfindən xarici siyasi dəstək üçün yüksək ixtisaslı xüsusi diplomatik iş tələb edirdi. Daha mötəbər beynəlxalq təcrübəli 2 böyük fransız şirkətini göstərmək olar – «Total» və «Elf Akiten». Dünya enerji resursları bazarında italyan şirkətləri, xüsusən «Agip» yüksək aktivlik göstərir. XX əsrin 20-ci illərində yaradılmış italyan dövlət şirkəti «Agip» sonradan «Eni» konqlomeratının tərkibinə daxil olub və bu çərçivədə o xarici ölkələrdə neft mənbələrinin işlənməsi, neft və neft məhsullarının satışı ilə məşğul olmuşdur.

Qərbi şirkətləri makroiqtisadi, siyasi, ekoloji, resurs xammal və digər faktorların dünya energetikasına və dünya enerji bazarındakı vəziyyətə necə təsir etmə imkanlarının öyrənilməsinə diqqət yetirirlər. Onların TMK-ı 1997-1998-ci illərdə neftin qiymətinin kəskin şəkildə düşməsi mərhələsini uğurla keçmişlər. Bu isə onların beynəlxalq fəaliyyətinin korporativ strategiyalarda qiymət dəyişmələrinin nəzərə alınmasıdır. Belə bir strategiya XX əsrin 80-ci illərində baş verən və TMK-ı yaxalayan analogi hadisələrdən qazanılan korporativ təcrübə əsasında hazırlanmışdır. 70-ci illərdə dünya bazarında neft ehtiyatları ilə bağlı böhranın yaranması, 80-ci illərin hadisələri eləcə də «resurs çatışmazlığı» bütün dövlətlərin iqtisadi təhlükəsizliyi üçün enerji resurslarının əhəmiyyətini qiymətləndirməyin zərurətini gündəmə gətirdi.

Uzun müddət beynəlxalq fəaliyyətdən yararlanaraq TMK ikitərəfli və çoxtərəfli rəsmi və qeyri-rəsmi razılaşmaların əldə olunması, habelə müştərək beynəlxalq strukturların yaradılması təcrübəsi qazanıblar. Rəqabətin baza hüduqlarından kənara çıxması nəticəsində bu təcrübə onlara ümumi maraqlar balansı və kompromisə getməni əldə etmək üçün lazım olur. Təsir dairəsinin müəyyən edilməsi, habelə fəaliyyət qaydalarının TMK-lar arasında təyin olunmasına ən bariz nümunə 1927-ci ildə Fars körfəzi ölkələrində TMK arasında «Qırmızı xətt» haqqında qeyri-rəsmi razılaşmanı göstərmək olar. Beynəlxalq neft biznesində fəaliyyət göstərən TMK əksər halda müstəqil tərəf kimi deyil, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə öz dövlətlərinin xarici siyasi istiqamətlərinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilən qurumlar kimi çıxış edirlər.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə **“Neft sənayesində transmilli korporativ qurumların hüquq yaradıcılığının formaları”** adlanır. TMK-ın funksiyalarını araşdırarkən iki istiqamət daha çox diqqəti cəlb edir. Bir istiqamətdə onların operativ (əməli) fəaliyyəti, neft diplomatiyası diqqəti

cəlb edərsə, digər istiqamət isə onların operativ funksiyasına daha səmərəli zəmin hazırlamaq üçün «hüquq» yaradıcılığı funksiyasıdır. Müasir dövrün TMK-nın bu funksiyalarını biri-birindən ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Operativ funksiyaya əvvəlki paraqrafda yer verdiyimiz üçün burada yalnız hüquqyaratma prosesinə diqqəti cəkmək istəyirik. İƏİT-in 2004-cü il Prinsiplərində qeyd edildiyi kimi effektiv korporativ idarəetmə strukturunun təmin edilməsi üçün, bütün bazar iştirakçılarının öz şəxsi müqavilə münasibətlərinin qurulmasında etibar edə biləcəyi, uyğun və effektiv hüquqi, tənzimləyici və institusional zəminin olması vacibdir. Bu proses üçün TMK fəal sürətdə norma yaratma prosesində iştirak edirlər.

Aİ çərçivəsində korporativ hüquq özü də çox çətin bir yol keçməkdədir. Bu da onunla bağlıdır ki, üzv dövlətlərin bu sahədəki qanunvericiliyi bir-birindən ciddi formada fərqlənməkdədir. Ona görə də Aİ çərçivəsində korporativ hüququn formalaşması əsasən Birlik haqqında Müqavilənin 43-cü maddəsinə uyğun olaraq təsisatların və iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyini ehtiva edir. Üzv dövlətlərin hüquqi şəxslərlə bağlı qanunvericiliyindəki fərqlərin mövcudluğu Aİ hüququnun subsidiarlığını da şərtləndirmişdir. Hüquqi şəxslərin milli mənsubiyyəti ilə əlaqədar fərqli kollizion tənzimləmə ayrı-ayrı beynəlxalq xüsusi hüquqların tətbiqini tələb edir. Buna baxmayaraq Aİ hüququnda hüquqi şəxslərlə bağlı qəbul edilən direktivlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə harmonizasiya aktı kimi qəbul edilmiş konvensiyaların hüquqi qüvvəyə minməməsi səbəbindən direktivlərlə problemin həllinə çalışılmışdır.

TMK-ın daxili idarəetmə üzrə normaları dövlətdaxili qanunvericiliyə implementasiya edildiyi halda məcburi hüquqi qüvvə kəsb edir və bundan sonra hüquqi tənzimləməyə daxil olurlar. Bu normaların qəbulunda TMK-lar nə qədər fəal rol alsalar da, onların fəaliyyətinin ümumi hüquq məsələləri istiqamətində yönləndirilməsi birbaşa dövlətlərin, o cümlədən qəbul edən dövlətlərin qanunvericilik yurisdiksiyasındadır.

TMK-ın öz aralarında qarşılıqlı kommersiya münasibətləri də, həmçinin qəbuledən dövlətlərlə kommersiya münasibətləri uzunmüddətli inkişaf prosesində müəyyən bir qaydalar sistemini, müəyyən bir hüquq qaydasını meydana gətirmişdir. TMK-ın bu sahədəki rolu o qədər yüksəkdir ki, onlar beynəlxalq hüququn bu və ya digər sahəsini formalaşdıran normaların subyekti kimi qəbul edilir. Məsələn, beynəlxalq investisiya hüququnun tənzimləmə predmetini formalaşdıran spesifik kompleks münasibətlərdə beynəlxalq hüququn ənənəvi subyektləri ilə yanaşı TMK-lar

da çıxış edir. TMK daxili qanunvericilik əsasında təsis edilən və təsis edildiyi dövlətin qanunvericiliyinə tabe olan müxtəlif yurisdiksiyaya malik hüquqi şəxslərin birliyi kimi çıxış edən qurumdur. Bu halda TMK beynəlxalq hüquq subyekti deyil, əksinə hüquq münasibətlərinin obyektinə istinad edilir. Lakin bu fakta baxmayaraq TMK-rın müasir dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə təzahür etdirdiyi bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onların beynəlxalq hüquq subyektliyi müzakirə obyektinə kimi qalmaqdadır.

TMK-ra beynəlxalq hüquq subyektliyi istinad edilərkən onların dövlətlərin siyasətinə əhəmiyyətli təsir imkanı, TMK ilə qəbul edən dövlətlər arasında münasibətlərdən yaranan mübahisələrin dövlətlərarası mübahisələrə keçməsi ehtimalı (məsələn, 1985-ci ildə İnvestisiya təminatları üzrə çoxtərəfli Agentliyin (Multilateral Investment Guarantee Agency-MIGA) təsis edilməsi ilə Agentliyin verdiyi təminatın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, investorun qəbul edən dövlətə qarşı tələb hüququ subroqasiya əsasında MIGA-ya keçir və *pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun olaraq dövlətlə Təşkilat arasındakı üzvlük müqavilə öhdəliyi dövlət üçün beynəlxalq hüquqi məsuliyyət yaratmış olur. Sonuncu hal ilə bağlı 1969-cu ildə Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin ABŞ-a təqdim etdiyi bəyanat qeyd edilə bilər. Birləşmiş Əmirliyin İsrail tərəfindən işğal edilmiş ərazisində İsrailin ABŞ şirkəti – Kinq Resorz ilə neftin hasilatı üzrə bağladığı kontrakta etiraz edir. Etirazın mahiyyəti ondan ibarət idi ki, ABŞ həmin kontrakta görə məsuliyyət daşıyır. Beynəlxalq hüquqda TMK-ın fəaliyyətinə görə dövlətlərin məsuliyyətli olması fikri qəbul edilmişdir. Bu hal bir daha onu sübut edir ki, TMK-ın fəaliyyəti hüquq müstəvisinə gətirilməlidir.

TMK ilə dövlət arasında bağlanan beynəlxalq kontrakta zidd gələ biləcək hökumətlərarası sazişin bağlanmayacağı öhdəliyi müvafiq kontrakta kvazibeynəlxalq müqavilə statusu verir ki, bu da kontrakt münasibətlərinin beynəlxalq hüquq kontekstində, *pacta sunt servanda* prinsipinə uyğun həllini təmin etmiş olur. Bu zaman qəbul edən dövlət kontrakta zidd gələ biləcək qanunvericilik dəyişikliyinə gedə bilməz. Transmilli hüquq kvazibeynəlxalq hüquqla eyni sistemi formalaşdırsa da TMK baxımından, onların statusu mövqeyindən fərqli yarımsistemdirlər. «Üçüncü hüquq» qaydasının yarımsistemləri kimi hər iki konsepsiyaya görə TMK üçün təminat məsələsində beynəlxalq hüquqa, onun prinsiplərinə istinad edir. Xüsusən də, qəbul edən dövlətin daxili qanunvericiliyini beynəlxalq

hüququn, sivilizasiyalı xalqların prinsipləri ilə neytrallaşdırmaq qeyd edilə bilər. *Pacta sunt servanda* prinsipinin tətbiqini qəbul edən dövlətin xaricilərin əmlakına zərər vurulduğu halda məsuliyyət daşması prinsipini əsaslandırarsa, sivilizasiyalı xalqların prinsipləri isə milliləşdirməni qəbul etmir, lakin buna baxmayaraq milliləşdirmə baş verərsə, «Hal formulası»na uyğun kompensasiyanı nəzərdə tutur.

İkinci fəsil **“Neft hasil edən dövlətlər və korporasiyaların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə əməkdaşlığın beynəlxalq formaları”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir.

“Neft hasilatçısı dövlətlərin iqtisadi statusunun beynəlxalq hüquqi pozitivləşdirilməsi zərurəti” adlanan birinci yarım fəslində qeyd edilir ki, dövlət beynəlxalq hüquq subyekti olaraq özünün milli iqtisadi inkişafının forma və üsullarını sərbəst seçmək səlahiyyətinə malikdir. Forma və üsullar seçilərkən, xüsusən də, xarici investisiyaların tənzimlənməsi, onların milliləşdirilməsi, xarici ticarətdə strateji sahələrdə inhisarların saxlanması, TMK-ın fəaliyyətinin tənzimlənməsi və s. məsələlər dövlətin strateji maraqlarından asılı edilir. Dövlətlərin strateji maraqları isə müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iki istiqamətilə – liberallaşma və proteksionizmlə yönləndirilir. Bunların da hər ikisində dövlətin rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dövlətlərin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə differensiallaşdırılması çoxtərəfli səviyyədə qəbul olunmuş qaydada dövlətlərin formal bərabərliyindən imtina edir. Bu proses öz başlanğıcını 1964-cü ildə BMT-nin Ticarət və İnkişaf Konfransı (UNKTAD) çərçivəsində formalaşdırılan «güzəştlərin ümumi sistemindən» və «Prinsiplər»in qəbulundan götürür. Sonradan o bütün inkişaf etməkdə olan dövlətlərə diskriminasiyasız şamil edilmək üçün Tariflər və Ticarət üzrə baş sazişin (QATT) (1947) IV hissəsi, Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri Xartiyası (1974) və s. ilə möhkəmləndirilmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə (İEOÖ) güzəşt sisteminin qurulması və onlara təsir imkanlarının yaradılması beynəlxalq iqtisadi sistemdə inkişaf etmiş ölkələrin strateji maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxarır. 1965-ci ildən başlayaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə münasibətdə heç bir müddət qoymadan onlardan, birtərəfli qaydada malların rüsumsuz idxalı həyata keçirilməyə başlanmışdı. İnkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir imkanları ilə onları iqtisadi güzəştlər vasitəsi ilə öz iqtisadiyyatlarına cəlb etməyə çalışırdılar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin gü-

zəştlər institutunun formalaşmasından sonra beynəlxalq hüquqda və beynəlxalq ticarət hüququnda «güzəştlərdən daha çox istifadə edən ölkə» ilə bağlı beynəlxalq hüquqi anlayış yoxdur. Lakin, «güzəştlərdən daha çox istifadə edən dövlət»lərdən danışılır. BVF çərçivəsindən ayrılıqda dövlətlərin güzəştlərdən istifadə dərəcəsi mövcuddur. BVF-də səsvərmələrdə xüsusən ABŞ və digər BVF-nin inkişaf etmiş üzvləri ilə birgə ehtiyacı olan ölkələrin maliyyələşməsi haqqında qərarları Fonda diktə edirlər. Bu zaman ölkənin güzəştlərdən istifadəyə olan ehtiyacı BVF-nin konkret beynəlxalq razılaşmaları ilə müəyyən olunur, həmçinin BVF-yə üzvlük könüllü olduğundan, onun qəbul etdiyi qərarlar da üzv dövlətlə fond arasında əvvəlcədən razılaşdırılmış müddəalara əsaslanır. Başqa sözlə desək, bu oyunda oynamaq istəyənlər əvvəlcədən müəyyən edilən qaydalarla razılaşır.

İkinci fəslin **“TMK-da korporativ idarəetmə problemi”** adlanan ikinci yarım fəslində qeyd edilir ki, ədalətli və cəlbədicə rəqabət mühitinin yaradılması və ölkədə əlaqədar korporativ idarəetmə vasitəsi ilə iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması üçün ictimai və xüsusi perspektivlər naminə maraqların toqquşmasından uzaqlaşmaq üçün qanunvericiliyin və neft şirkətlərinin korporativ idarəetməsinin qarşılıqlı əlaqəsi səviyyəsinin tənzimlənməsi vacibdir.

Neft hasil edən dövlətlər səmərəli qanunvericiliyin inkişafı ilə korporativ idarəetməni tənzimləməyə çalışırlar. Bu zaman qanunvericiliyin tənzimləmə həddi hökumət tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Neft axtarışları həyata keçirən ölkələrdə yüksək tənzimləmə bazara çıxmaq istəyən həm möhkənlənmiş, həm də inkişaf etməkdə olan şirkətlərin istəksizliyinə və marağına təsir edə bilər ki, bu da sərmayələr baxımından ciddi iqtisadi problem yarada bilər. Bununla onlar neft hasil etmə sənayesinin milli daxili standartlarının təkmilləşdirilməsini gücləndirməklə qəbul edən ölkələrin iqtisadi inkişafını stimullaşdırırlar. Böyük neft şirkətlərinin həm öz ölkələrində, həm də beynəlxalq aləmdə əsas maliyyə və siyasi imkanlarına malik olmaları və eləcə də, onların yerləşdikləri ölkələrin hökumətlərindən və başqa neft hasil edən ölkələrdən dəstək ala bilmələri səbəbindən, beynəlxalq neft şirkətlərinin nüfuzunu nəzərə almamaq mümkün deyil.

Korporativ idarəetmə kodekslərinin yaradılması üçün hərəkətverici qüvvə, əsas etibarilə ABŞ, Böyük Britaniya və Kanada şirkətlərində olan problemlər nəticəsində yaranıb. «Enron», «WorldCom», «Arthur Andersen» və digər şirkətlərdə korporativ idarəetmə sisteminin iflası, böyük

korporasiyalarda şəffaflığın olmaması və hökumət tərəfindən tənzimlənmənin çatışmaması böhrana necə səbəb olduğunun əsas nümunəsi idi. Bu böhranlar irimiqyaslı korporasiyalar üçün qanunvericiliyin layiqincə qiymətləndirilməməsinin, həm daxili, həm də beynəlxalq iqtisadiyyat üçün necə pis nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini nümayiş etdirdi. Tarix boyu bir neçə dəfə baş vermiş maliyyə böhranları, hökumətləri korporativ idarəetmənin beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuş prinsiplərini və kodekslərini qəbul etməyə və eyni zamanda, korporasiyaları korporativ idarəetmənin strukturuna, risk idarəetmələrinə və ölkənin korporativ qanunvericiliyinə riayət olunmasına yenidən müraciət etməyə və onlara düzəlişlər etməyə məcbur etdi. İnkişaf etmiş dövlətlərdən Böyük Britaniyanın Korporativ İdarəetmə Kodeksi, ABŞ təcrübəsi korporativ idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

«Super böyük» neft şirkətlərinin də daxil olduğu böyük transmilli korporasiyaların öz idarəetmə sistemlərinə malik olmasına baxmayaraq, korporasiyaların fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif qanunvericilik sahələrində mübahisələr və ziddiyyətlər hələ də baş verir. Bu hal inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insan hüquqlarının, əmək qanunlarının və digər qanunvericilik tələblərinin çox müxtəlif olması ilə izah oluna bilər. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan neft istehsal edən ölkələrin arasında uyğunsuzluğun aydın və gözə çarpacaq dərəcədə olduğundan, milli neft korporasiyaları üçün istismar tələbləri də çox fərqlənir. Məşğulluğa olan tələbat və xarici investisiyaların əhəmiyyəti inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən yüksək olduğu zaman, əsas yaşayış səviyyəsi, əmək haqqı və iqtisadi gəlirlər daha aşağı olur. Bundan başqa, korporativ idarəetmə yanaşmaları, beynəlxalq neft şirkətlərinə təsir göstərə bilən milli mədəniyyət və dəyərlər əsasında diversifikasiya edilə bilər. Eyni zamanda, neft hasil edən ölkələrdə korporativ idarəetmənin müşahidə edilə bilən maraqlı cəhəti sistemlərinin yaxınlaşmasıdır. Müxtəlif neft hasil edən ölkələrin siyasəti və qanunvericilikləri arasındakı uyğunlaşmanın aşkar görünməsi ilə buna paralellik vermək olar.

Ölkələr arasında iqtisadi uçurum korporativ idarəetmə, insan hüquqları üzrə qanunvericilik və beynəlxalq normalar, sosial məsuliyyət siyasəti və digər ictimai qaydaları haqqında beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş və riayət edilən prinsiplərin inkişafına gətirib çıxartmaqdadır. Bu sahədə beynəlxalq tənzimləmə olmadan problemin səmərəli qaydada həlli qeyri-mümkündür.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə "Transmilli korporasiyaların beynəlxalq normalarla tənzimlənməsi üzrə dövlətlərin əməkdaşlığı" adlanır. Qeyd edilir ki, enerji resursları ilə bağlı şirkətlərin fəaliyyəti bir qayda olaraq transmilli xarakter kəsb etdiyi üçün onların fəaliyyətinin universal səviyyədə tənzimlənməsi zərurəti həmişə diqqətdə olmuşdur. TMK-ın fəaliyyətinin yalnız dövlətdaxili hüquqla tənzimlənməsinin qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq beynəlxalq birlik bu sahədə müəyyən beynəlxalq hüquqi tədbirlər həyata keçirməyə çalışmışdır.

Buna nümunə kimi BƏT-nin 1977-ci ildə qəbul etdiyi Çoxmillətli Müəssisələr və Sosial siyasətə dair Prinsiplərin Üçtərəfli Bəyannaməsi; BMT çərçivəsində hazırlanan 1978-ci il TMK-nın Davranış Məcəlləsi Layihəsi (DM); UNSİTRAL-ın transsərhəd iflas haqqında nümunəvi Qanunu; BMT-nin Korrupsiya əleyhinə cinayət məsuliyyəti haqqında 2003-cü il Konvensiyası; 2003-cü ildə BMT-nin İnsan hüquqları Komissiyasının İnsan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi üzrə alt Komissiyası İnsan Hüquqları sahəsində TMK-nın və digər müəssisələrin məsuliyyətinə aid normalar layihəsi və s. qeyd edilə bilər.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq TMK-ın dünya enerji siyasətindəki yerinin artması ilə onların universal hüquqi tənzimlənməsi məqsədilə beynəlxalq orqanlar təsis edilir. TMK sərmayə gətiricisi olduğu və bu sərmayələrə də əsasən inkişafda olan neft ölkələri zərurət duyduğu üçün koordinasiya yeri kimi BMT Baş Assambleyası seçilir. İnkişafda olan ölkələrin təşəbbüsü ilə yeni dünya düzəni ideyası irəli sürülür. Bretton-Vuds sisteminin XX əsrin 70-ci illərində ciddi problemlərlə üzləşməsi, xüsusən də, 1973-cü ildə Yaxın Şərqdə müharibənin başlanması və az sonra dünya bazarında neftin qiymətinin qalxmağa başlaması yeni iqtisadi dünya düzənin yaradılmasını zəruri etmişdi.

1974-cü ilin əvvəllərində BMT Baş Məclisinin xüsusi sessiyasında etiraf olunur ki, fəaliyyətdə olan beynəlxalq iqtisadi qayda inkişafın tələblərinə cavab vermir. Bunu nəzərə alaraq Yeni Beynəlxalq İqtisadi Qaydanın yaradılması haqqında fəaliyyət Proqramı və eyni adlı Bəyannamə qəbul edilir. Yenə də həmin ildə BMT Baş Məclisi özünün növbəti sessiyasında YBİQ-nın təsis olunması yolunda irəliyə doğru daha bir addım atır və Dövlətlərin iqtisadi hüquq və vəzifələri haqqında Xartiyası qəbul edilir. Xartiya hər bir dövlətin milli sərvətləri və təbii resursları üzərində müstəqil sərəncam vermək, TMK da daxil olmaqla xarici investisiyanın dövlətdaxili qanunvericilik ilə tənzimlənməsi və xarici mülkiyyətin

milliləşdirilməsi hüquqlarını bəyan edir.

Üçüncü fəsil "TMK-nın fəaliyyətində sosial inkişaf və şəffaflığın təmin edilməsi öhdəliyi" adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. "TMK ilə neft hasil edən dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin formaları" adlanan birinci yarımfəsildə qeyd edilir ki, təbii ehtiyatlara malik dövlət, əhalisinin sağlam və sabit həyat şəraitini, eləcə də gələcək nəsillərin tələblərini təmin etmək üçün zəruri maliyyə imkanlarına malik olmalıdır. Bu olmadıqda isə dövlət, maliyyə çatışmazlığını xarici kapital hesabına aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalır. Xarici kapitalın cəlb olunması təbii ehtiyatların istifadəsinin hüquqi rejimində köklü dəyişikliklərin edilməsi ilə müşayiət olunur. Bu zaman dövlətdaxili qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmasının və təbii ehtiyatlardan istifadə sferasında düzgün tənzimləmə formasının tətbiqinin təmin olunması mühüm rol oynayır. Təbii ehtiyatların istifadəsi sferasında hüquqi tənzimləmə kompleks xarakter daşıyır. Təbii ehtiyatların istifadəsində qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi və səmərəli müdafiəsi təbii ehtiyatlar üzərində dövlətin suverenliyinin qorunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici investisiyaların cəlb edilmə formasının qanunvericilik qaydasında təsbit edilməsi dövlətin xarici sərmayə qoyuluşu ilə bağlı siyasətini müəyyən edir. Bir qayda olaraq TMK-ın sərmayə qoyuluşunun forma və növləri də bu siyasətdən asılı olur. Daha ciddi, lisenziya (icazə) sistemi xarici sərmayə qoyuluşunu ləngidirsə və ya onun həcmi azaldırsa, azad daxilolma və ya normativ-bəyanətmə əksinə sərmayə qoyuluşunun genişlənməsinə gətirib çıxarır. Azad daxilolma əsasən iqtisadi potensialı güclü olan inkişaf etmiş dövlətlərdən ABŞ-da meydana gəlir. Təsədüfi deyil ki, bu gün də dünyanın ən iri maliyyə həcminə malik olan TMK da ABŞ-a aiddir. Məsələn, yüz aparıcı TMK-ın içərisində Ceneral Elektrik, Şevron və s. kimi ABŞ şirkətləri ilk yerlərdə dayanırlar. ABŞ özü də açıq sistemə malik olduğu üçün uzun müddətdə ən böyük sərmayə alıcısı kimi çıxış etməkdədir. Daxili gəlirləri təbii ehtiyatlarından asılı olan bir çox ölkələrdə təbii ehtiyatlardan istifadə üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədilə lisenziya sistemindən istifadə olunur. Lakin bu icazəli sistem mütləq xarakter daşımır. MDB ölkələrində normativ-daxilolma sistemi fəaliyyət göstərir. Daha doğrusu qanunvericilik bu sistemlərin birini dəğərindən təcrid etmir. Ümumi tendensiya ondan ibarətdir ki, lisenziya qanunvericiliyinin ümumi qaydası kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, Qazaxıstanın 1998-

ci ildə Yer təkindən istifadəçilərin işlərinin kontrakt əsasına keçirilməsinin sürətləndirilməsi üzrə tədbirlər haqqında hökumət qərarında qeyd edilir ki, yerin təkindən istifadə lisenziyada nəzərdə tutulan müddətdə kontraktların bağlanması təmin edilsin.

İkinci yarımfəsil **“Neft hasilatçısı dövlətlərlə korporasiyalar arasında kontrakt münasibətlərinin auksion qaydası”** adlanır. Qeyd edilir ki, TMK-la münasibətlərdə şəffaflığın təmin edilməsi zərurəti beynəlxalq investisiya layihələrində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə dövlət sifarişlərinin daha məqbul, səmərəli və enerji tutumlu qaydada həyata keçirilməsi üçün həm beynəlxalq hüquq, həm də daxili qanunvericilik mexanizmləri formalaşdırılmışdır. Dövlət sifarişlərinin rəqabət və şəffaflıq prinsipinə uyğun həyata keçirilməsi üçün tender auksion qaydası beynəlxalq hüquqi aktlardan Dünya Ticarət Təşkilatının sazişlərindən Dövlət satınalmaları haqqında Sazişlə tənzimlənir. Daxili qanunvericilik aktları kimi ayrı-ayrı ölkələrdə tender, auksion, dövlət satınalmaları, hasilatın bölgüsü haqqında sazişlərin bağlanması və icrası qaydaları haqqında və s. adlarla normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Bu qanunların qəbul edilməsində məqsəd xarici sərmayə qoyuluşunun sübyekti kimi TMK-nın konkurs auksion qaydasında seçilməsini təmin etmək təşkil edir. Konkurs-auksion qaydası daha ədalətli, demokratik seçimi təmin etməklə, hər hansı sui-istifadənin o cümlədən korrupsiyanın müxtəlif təzahürlərinin qarşısını alır. Demokratik rejimli ölkələrdə qanunvericiliyin tender-auksion forması ümumi qayda kimi çıxış edir. Bu qaydadan müstəsna xarakterli istisnalar da müəyyən edilə bilər. Dövlət sifarişi üçün hansı formanın seçilməsini səlahiyyətli dövlət orqanı müəyyən edir. Dövlətin iqtisadi maraqlarına, milli təhlükəsizliyinə toxunduğu üçün beynəlxalq neft kontraktlarının parlament qaydasında təsdiqlənməsi ali qanunverici orqan tərəfindən bu sahədə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Bu fikir bir neçə istiqamətdə yanlış hesab edilməlidir. Birinci növbədə, bu qayda TMK ilə bağlı seçimi həyata keçirən və dövlətin təsis etdiyi hakimiyyət orqanına etimadsızlıqdır. İkinci növbədə isə, dövlətin özünün rejiminə, hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə inamsızlıqla əlaqələndirilməlidir. TMK ilə bağlanan neft kontraktlarının parlament qaydasında kontraktların təsdiqlənməsi ən yaxşı halda onları kvazibeynəlxalq müqavilə statusuna yaxınlaşdırmaqla daxili qanunvericiliyə münasibətdə onların prioritet xüsusiyyət əldə etməsinə şərait yarada bilər. Lakin bu hal da arqumentsizdir. Belə ki, kontraktların qanunvericiliyin dəyişilməzliyindən təminat mexanizmi qanunvericiliyin

özündə ifadə edilməkdədir. *Xarici investisiyaların qorunması haqqında* 1992-ci il AR Qanunun 10-cu maddəsində deyilir ki, AR-nın sonrakı qanunvericiliyi investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirdikdə on il ərzində xarici investisiyaya investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Bu müddə müdafiənin, milli təhlükəsizliyin və ictimai qaydanın təmin olunması, kredit və maliyyə, ətraf mühitin, əhalinin, əxlaq və sağlamlığının mühafizəsi barəsində Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin dəyişdirilməsinə şamil edilmir.

Üçüncü fəslin **“TMK-ın inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınmasında neft hasil edən ölkələrin anti-inhisar siyasəti və qanunvericilik”** adlanan üçüncü yarımfəslində qeyd edilir ki, neft hasilatçısı olan ölkələrin TMK-la münasibətlərinin tənzimlənməsində anti-inhisar mexanizmlərinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, bu hal bir qayda olaraq bazar-iqtisadi münasibətlərində olan dövlətlər üçün keçərlidir. Təsədüfi deyil ki, anti-inhisar qanunvericilik sistemi də ilkin olaraq inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə əsaslanan neft hasil edən ölkələrdə meydana gəlib.

İlk qanunvericilik tədbirləri Kanadaya (1889), daha sonra ABŞ (1890) məxsus olmuşdur. Daha sonra ABŞ modelinə uyğun Rusiyada (1908), XX əsrin 60-cı illərində Argentinada, Meksikada, Kolumbiyada, Peruda, 70-ci illərdə Avropa ölkələrində, o cümlədən Böyük Britaniyada (Rəqabət haqqında 1980-ci il Qanunu), müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasında (Rəqabət haqqında (1995), Anti-inhisar fəaliyyəti haqqında (1993), Rusiya Federasiyasında (Rəqabətin müdafiəsi haqqında (2006)), Qazaxıstanda (Rəqabət haqqında (2009)) və s. ölkələrdə qəbul edilmişdir.

Ayrı-ayrı dövlətlərin anti-inhisar qanunvericiliyini təhlil edərkən iki fərqli istiqamət təzahür edir. Birinci halda formal olaraq inhisarın ləğvi nəzərdə tutulursa, ikinci halda inhisar birliklərinin fəaliyyətinə nəzarət və onların sui-istifadəsinin məhdudlaşdırılması təmin edilir. Birinci hala ABŞ-in anti-trest qanunvericiliyi, ikinciyə isə Avropa anti-inhisar qanunvericiliyi aid edilir.

OPEC üzvləri arasında qeyri-müəyyənlik də artır. Bəzən kvotaların bölgüsündən narazı olan üzvlər daha çox neft hasil etməyə çalışırlar. Mövcud narazılıq Ekvadorun və Qabonun təşkilatdan çıxmalarına səbəb olmuşdur. Həmin əhval-ruhiyyə Nigeriya tərəfindən də sezilməkdədir. Əlcəzair isə açıqca onun üçün müəyyən endilmiş kvotaya narazılığını

bildirib. Buna baxmayaraq OPEC əsasən üzv-dövlətlərin maraqlarına xidmət etməklə və enerji resurslarının təklifində təhlükəsizliyin təmin edilməsi prinsipinə uyğun olaraq dünya neft təminatında əhəmiyyətli rola malikdir. 1998-ci ildən Meksika və Oman, 2008-ci ilin sonundan isə dünya neft bazarında qiymətlərin kəskin aşağı düşməsi ilə OPEC üzvü olmayan (RF, AR, digər MDB ixracçı) ölkələr OPEC-in kvotalanma ilə bağlı sessiyalarında iştirak edirlər. Bu halda neft bazarında təbii inhisar mexanizmi mövcud olur.

Beləliklə, TMK iqtisadi sistemdə texniki dəyişiklik, inkişaf üçün nə qədər əhəmiyyətlidirlərsə onların fəaliyyətinin bazar prinsiplərinə uyğun qanunvericilik qaydasında tənzimlənməsi də bir o qədər əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də bir çox, o cümlədən neft hasil edən ölkələr neft sənayesində TMK-ın fəaliyyətini ümumi maraqlara uyğunlaşdırmaq üçün antiinhisar, rəqabət qanunvericiliyi qəbul etmişlər. Bu aktlar kommersiya qurumları kimi TMK-ın iri səhm paketlərinin əldə edilməsi zamanı şəffaflığın təminatına xidmət edir. Səmərəli hüquqi mexanizm olmaqla rəqabəti bərqərar edir, istehlakçıların seçim hüququnu genişləndirir. Göründüyü kimi müvafiq qanunvericilik aktları əsasən müasir TMK-ın mənsubiyyət ölkələrində, inkişaf etmiş dövlətlərdə qəbul edilmişdir. Bu prosesin təsiri ilə MDB və demokratikləşmə yolu götürmüş dövlətlərdə də həmin qanunvericilik aktları qəbul edilməkdədir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, anti-inhisar, rəqabət qanunvericiliyi iqtisadi inkişafın əsas hüquqi şərtlərindən biridir.

Üçüncü fəslin dördüncü yarımfəslə **“Korporativ investisiyalarda məşğulluq və sosial yönümlülüğün hüquqi şərtləri”** adlanır. Burada qeyd edilir ki, tarixən TMK-a qarşı bərqərar olmuş mənfi imicin aradan qaldırılmasının bir vasitəsi də onların sərmayə siyasətinə məşğulluğun təminatı və sosial istiqamətin verilməsidir. Məşğulluq və sosial təminat məsələsi insan hüquqları problemi dövlətin məqsədi olduğu üçün (AR Konstitusiyası, m.12) xarici investisiyaların qəbulu və tənzimlənməsi həmin məqsəd üçün bir vasitədir. Buna görə də xarici sərmayənin uzunmüddətli və sosial istiqamətli olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə müxtəlif proqramlar və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Prosesin dönməz xarakter alması və TMK üçün bu sahədə məsuliyyətin formalaşması üçün qanunvericilik qaydasında məsələnin həlli təmin edilməlidir. İlk növbədə bu sahədə qeyd etdiyimiz proqram xarakterli tədbirlərə müraciət etməli olsaq inkişafın qarışıq mexanizmləri diqqəti cəlb edir. TMK-ın dünya siyasətinə

və dövlətdaxili proseslərə təsiri ona gətirib çıxarıb ki, milli hakimiyyətlərlə TMK qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmlərini axtarmalı olurlar. İnkişaf siyasəti adı almış tərəfdaşlıq (public-private partnership) dövlət qurumları ilə yanaşı qeyri-dövlət qurumlarına, TMK ilə birlikdə mülki cəmiyyətin institutları kimi qeyri-hökumət təşkilatlarını nəzərdə tutur. Dövlət tərəfdaşlığa qanunilik xüsusiyyəti verirsə, TMK tərəfdaşlığın maliyyə və digər resurslarını təmin edir, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT) isə TMK ilə dövlət arasındakı münasibətlərdə vasitəçi və nəzarətedici funksiyanı həyata keçirir. TMK ilə dövlət arasında münasibətlərin şəffaf və ümumiyyətlə mülki cəmiyyətin qurulması üçün QHT-in rolu olduqca yüksəkdir.

Məşğulluq, sosial təminat məsələləri, əmək bazarının sosial aspektdə tənzimlənməsi istəyi əsasən II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrə aid olsa da, problemin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi istiqamətində tədbirlər daha öncə, BƏT-nin qəbul etdiyi normalara təsadüf edir. BƏT-nin təsis edildiyi dövrdən sonra ayrı-ayrı inkişaf etmiş dövlətlərdə «sosial dempinq» problemini tənzim etmək üçün tarif aktları qəbul edilmişdi. Buna misal olaraq, ABŞ-ın 1922 və 1930-cu illərdə qəbul edilmiş tarif qanunvericiliyi daha aşağı əmək haqqı ilə qiymətləndirilən (ödənələn) əmtəələrin idxalı zamanı yerli əmtəələri haqsız rəqabətə məruz qoymamaq üçün müvafiq anti-dempinq kömrük rüsumlarını nəzərdə tuturdu. Problemin ətraflı beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinə cəhd Beynəlxalq Ticarət Təşkilatının Havana Xartiyasına təsadüf edir. Xartiyanın II fəslində qeyd edilirdi ki, tam məşğulluğun təminatı beynəlxalq ticarətin genişləndirilməsi vasitəsidir. Xartiyada BƏT-nin normalarına da geniş istinad edilirdi.

Beynəlxalq ticarət danışıqlarının Uruqvay raundundan (1986-1994) sonra bu problem daha da aktuallaşmışdır. 1996-cı ildə «Yeddilər qrupunun» Lion görüşündə, Dünya Ticarət Təşkilatı haqqında Saziş qüvvəyə mindikdən sonra Nazirlərin Sinqapur Bəyannaməsində beynəlxalq əmək normaları müzakirə obyektinə olmuşdur. Bir tərəfdən hamılıqla tanınan beynəlxalq əmək normalarının gözlənilməsi nəzərdə tutulurdusa, digər tərəfdən proteksionist məqsədlər üçün əmək normalarından istifadədən imtina edilirdi. Lakin yenə də həmin sənəddə inkişafda olan dövlətlər üçün bu qaydadan istisnalar mövcuddur.

Üçüncü fəslin **“Neft hasilatçısı olan ölkələrlə TMK-ın qarşılıqlı münasibətlərində korrupsiya problemi və onunla mübarizənin hüquqi istiqamətləri”** adlanan beşinci yarımfəslində qeyd olunur ki, BMT Konvensiyasının 16-cı (Xarici dövlət vəzifəli və beynəlxalq dövlətlərarası

təşkilatların qulluqçularının rüşvətlə ələ alınması) maddəsində (hər bir iştirakçı dövlət beynəlxalq işlərin aparılması ilə bağlı hər hansı kommersiya və ya digər qeyri-qanuni üstünlüyün əldə edilməsi və ya saxlanması məqsədilə xarici dövlət vəzifəli şəxsə və ya beynəlxalq dövlətlərarası təşkilatın qulluqçusuna öz vəzifə öhdəliklərini yerinə yetirən zaman hər hansı hərəkətin edilməsinə və ya edilməsindən çəkinməyə görə bu şəxslərin özü və ya digər fiziki və ya hüquqi şəxslər üçün, birbaşa və ya dolayı yolla, hər hansı qeyri-qanuni üstünlüyün vəd olunmasını, təklif edilməsini və ya verilməsini, bu qəsdən edildikdə, cinayət hüquqpozması kimi təsnif etmək üçün lazımi qanunvericilik və başqa tədbirləri görür) öz ifadəsini tapsa da mübarizə üçün yetərli sayıla bilməz. Bu konvensiyanın yerinə yetirilməsi ilə bağlı İƏİT-in Rüşvətxorluqla mübarizə üzrə İşçi qrupu fəaliyyət göstərir. Bunun üçün də İƏİT-in Konvensiyasına qoşulmaq mübarizədə daha səmərəli ola bilər.

Korrupsiyaya uğramış iqtisadiyyatlar «çirkli» pulların yuyulmasında beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlığın ünvanı kimi çıxış edir. Bu halda sərmayə olaraq xarici kapitalın mənşəyi qəbul edən neft ölkəsini az maraqlandırır. Onun üçün həlledicə məsələ məşğulluğun təmini ilə sosial problemlərin həll edilməsidir. Lakin bu halda korrupsiyaya uğramış iqtisadiyyat komprodor xarakter kəsb etməklə sosial təbəqələşməni artırır və cəmiyyətin bütün demokratik dəyərlərini əhəmiyyətsiz edir. Ona görə də xarici investisiyaların mənşəyi də «çirkli» pulların yuyulmasına qarşı mübarizə üzrə beynəlxalq hüquqi tənzimləmənin obyektində qiymətləndirilməli və bu sahədə BMT-nin məlum 1988-ci il Vyana Konvensiyası bütün ölkələr tərəfindən implementasiya edilməlidir.

Ölkələrin korrupsiyaya uğramış hakimiyyətinin öz vətəndaşları üçün daha açıq olması üçün TMK-ın gəlirlərinin şəffaflıq indekslərinin məcburi dərci üzrə beynəlxalq akt qəbul edilə bilər.

Nəticə hissəsində tədqiqatla əlaqədar əldə edilmiş mühüm təklif və nəticələr qeyd edilmişdir.

Dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri çap edilmişdir:

1. Transmilli Korporasiyaların Beynəlxalq normalarla Tənzimlənməsi üzrə dövlətlərin əməkdaşlığı // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri elmi praktiki jurnal, 2011, № 2(26)
2. Neft Hasil edən dövlətlərin iqtisadi statusu məsələlərinin beynəlxalq hüquqi pozitiv həllinin zərurliyi // Dırçəliş XXI, 2012, №169-

170

3. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə transmilli neft korporasiyalarının enerji diplomatiyası // Dırçəliş XXI, 2012, №171-172
4. Neft hasilatçısı dövlətlərlə korporasiyalar arasında kontrakt münasibətlərinin auksion qaydası / Özümüzü və dünyanı dərk etmə yolunda, Elmi məqalələr toplusu, 2012
5. Transmilli korporasiyaların inhisar fəaliyyətinin qarşısının alınmasında neft hasil edən ölkələrin anti-inhisar siyasəti // Dövlət İdarəçiliyi, Nəzəriyyə və təcrübə, 2012, №4(40)
6. Conflict of Transnational Corporations with Corruption Activities / The CASS Forum & International Symposium on Rule of Law, Rule of Law and Development Papers, For Chinese Academy of Social Science (CASS), December, 2012
7. Corruption Problem in Oil Producing Countries and Legal Struggle for It During Globalization Era / The CASS Forum & International Symposium on Rule of Law, Rule of Law and Development Papers, For Chinese Academy of Social Science (CASS), December, 2012
8. The Obligation to Ensure Employment and Social Rights in Corporate Investment / The CASS Forum & International Symposium on Rule of Law, Rule of Law and Development Papers, For Chinese Academy of Social Science (CASS), December, 2012
9. Transmilli Korporasiyalarla neft hasil edən dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin formaları // Elmi əsərlər, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu 2012, № 2(19)
10. Qlobalaşma dövründə neft hasil edən ölkələrdə korrupsiya problemləri və onunla hüquqi mübarizə / Polis Akademiyasının elmi xəbərləri 2012, № 4 (5)
11. Проблема коррупции в нефтедобывающих странах и правовая борьба с ней / Hüquq elmin müasir problemləri müvzusunda konfrans materialları, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, Mart, 2013.
12. Korporativ Sosial Məsuliyyətin əsasları // Dırçəliş XXI, 2013, № 173-174
13. Проблемы коррупции транснациональных копораций с нефтедобывающими странами и правовые направления борьбы с ней // Право и суспільство, науковий журнал, Днепропетровськ,

Резюме

Диссертация посвящена проблемам юридического статуса ТНК, их ответственностью в современном международном праве и в отношениях с традиционными субъектами международного права, в особенности, в определении места занимаемого в отношениях с государствами в сфере международных инвестиций и сравнительного анализа проблем международного права. Основной целью диссертации является изучение понятия ТНК и вопросы их функциональная деятельность, международно-правовые формы сотрудничества ТНК с нефтедобывающими государствами, политика социального развития, в том числе степень отражения деятельности ТНК в системе права АР, обеспечение рекомендаций в усовершенствовании национального права.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, одиннадцати параграфов и списка используемой литературы, а также из добавленных приложений.

Во введении диссертации обосновываются актуальность темы, цели и задачи исследования, методологические и теоретические основы, научная новизна и основные положения, выдвинутые на защиту, практическая и теоретическая значимость.

Первая глава диссертации называется «Место ТНК в системе международных отношений и их функциональная деятельность», состоит из трёх параграфов, исследуется место ТНК в системе международных отношений, понятие ТНК, система и принадлежность ТНК, энергетическая дипломатия ТНК в международных экономических отношениях, правовые формы создания транснациональных структур в нефтяной промышленности.

Вторая глава под названием «Международные формы сотрудничества по урегулированию деятельности ТНК и нефтедобывающих стран» состоит из трёх параграфов. Здесь исследуются проблемы создания справедливой и благоприятной среды, вопросы законодательства и нефтяного уровня для улучшения экономики посредством корпоративного управления в стране, а также сотрудничество государств по урегулированию деятельности ТНК в соответствии с международными нормами.

В третьей главе под названием «Обязанности, обеспечивающие социальное развитие и транспарентности деятельности ТНК», состоящая из пяти параграфов, исследуются аукционные правила контрактных отношений между нефтедобывающими странами и корпорациями, антимонопольная деятельность и законодательство нефтедобывающих стран, а также правовые положения занятости в корпоративных инвестициях и социальной направленности, проблема коррупции во взаимоотношениях ТНК с нефтедобывающими странами и правовые направления борьбы против неё.

Summary

The article investigates the legal status of transnational corporations, the definition of national identity with their responsibility in contemporary international law and relations with the traditional subjects of international law, in particular, hold a special place in the relations with the countries in the field of international investment and comparative analysis of the problems of international law.

The main purpose of the dissertation is to research the concept of transnational corporations and national identity issues in the period of their activity, their functional activity, international legal forms of cooperation TNK with oil-producing countries, social development policy, including the degree of reflection of the activities of TNCs in the legal system of Azerbaijan, the definition of the legal aspects of their investment activities and providing recommendations to improve national law.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, eleven paragraphs and bibliography, also supplemental materials.

The introduction includes the actuality of the investigated problem, aims and objectives of the study, the methodological and theoretical bases, scientific novelty and basic provisions put forward a defense, practical and theoretical significance, but also provides information on testing and the structure of the work.

The first chapter of the dissertation entitled "The Place of TNCs in the system of international relations and their functional activity", consisting of three sections, explores the place of TNCs in the system of international relations.

The second chapter, entitled "International cooperation forms on the settlement activities of transnational corporations and oil producing countries" consists of three sections. The researching is about the problem of creating a favorable and supportive environment, legislative issues and the oil level to improve the economy through corporate governance in the country, as well as the cooperation of States to settle the activities of TNCs in accordance with international standards.

In the third chapter, entitled "Duties to ensure social development and transparency of the activities of TNCs," consisting of five sections, explores the auction rules of contractual relations between the oil-producing countries and corporations, competition law activities and oil-producing countries, as well as the legal provisions of employment in corporate investment and social orientation, the problem of corruption in the relationship with TNK oil-producing countries and legal areas of struggle against it.

In conclusion, there are theoretically and practically significant results are generalized by the analytical and scientific researches.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЛАЛА РУФАТ кызы САФАРАЛИ

**ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ КОРПОРАЦИЙ:
ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО НЕФТЕДОБЫВАЮЩИХ
ГОСУДАРСТВ И МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО**

**Специальность: 5603.01 - «Международное право;
права человека»**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву

БАКУ-2015